

Małgorzata KACZYŃSKA

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie
Wydział Ogrodnictwa, Biotechnologii i Architektury Krajobrazu
Warszawa, Polska
e-mail: malgorzata_kaczynska@sggw.pl

WPŁYW OBIEKTÓW KULTU RELIGIJNEGO I ELEMENTÓW MAŁEJ ARCHITEKTURY SAKRALNEJ NA STRUKTURĘ PRZESTRZENNĄ I TOŻSAMOŚĆ KRAJOBRAZU

INFLUENCE OF THE SACRAL BUILDINGS AND ELEMENTS OF SMALL ARCHITECTURE ON THE SPATIAL STRUCTURE AND LANDSCAPE IDENTITY

Słowa kluczowe: krajobraz sakralny, Warszawa, analiza percepcyjna, kościoł, dominanta krajobrazowa, krajobraz kulturowy miasta

Key words: *sacred landscape, Warsaw, perceptual analysis, church, landscape dominant, urban cultural landscape*

Streszczenie

Przedmiotem rozważań artykułu jest krajobraz kulturowy miasta oraz wpływ religii chrześcijańskiej (Kościoła Rzymskokatolickiego) na ten krajobraz. W artykule przedstawiono rezultaty badań własnych, których celem było określenie wpływu obiektów sakralnych i elementów małej architektury sakralnej na strukturę przestrzenną i tożsamość krajobrazu południowej Warszawy. Badania obejmowały: analizę okresu, okoliczności powstania i zasięgu parafii oraz wyboru lokalizacji kościołów, określenie układu krajobrazowego i struktury przestrzennej parafii oraz ocenę znaczenia krajobrazowego zespołów kościelnych jako dominant krajobrazowych. Badania pokazały, że wpływ architektury sakralnej na strukturę przestrzenną i tożsamość krajobrazu jest nadal czytelny.

Abstract

Scope of the article is urban cultural landscape and the influence of the Christian religion (Roman Catholic Church) on the landscape. In the article, results of the author's research were presented. The research was aimed to determine the influence of the sacral buildings and elements of small architecture on the southern Warsaw landscape spatial structure and identity. The research consists of: analysis of period, circumstances of parishes establishment and delimitation of their borders and church location selection, determination of the parishes landscape composition and spatial structure, evaluation of landscape meaning of the church complexes as landscape dominants. The research showed that the sacral architecture influence on landscape spatial structure and identity is still visible.

WSTĘP

Przedmiotem rozważań niniejszego artykułu jest krajobraz kulturowy miasta oraz wpływ religii chrześcijańskiej (Kościoła Rzymskokatolickiego) na ten krajobraz. Ponieważ Polska od ponad tysiąca lat pozostaje pod wpływem cywilizacji zachodnio-europejskiej, której podwalinami było chrześcijaństwo, również w obecnych czasach można zauważyć wyraźny wpływ religii oraz szeroko pojętej architektury sakralnej na krajobraz i jego tożsamość. Wpływ religii wyznawanej przez daną przedstawicieli danej cywilizacji na sposób kształtowania krajobrazu, który zamieszkują zauważa między innymi F. Plit (2008), według którego zasięg występowania obiektów sakralnych można przyjąć za podstawę do wyznaczania granic krajobrazów kształtowanych przez cywilizację łacińską (zachodnio-europejską), wschodnio-europejską (prawosławną) i muzułmańską (islam) (za: Holly, 2014: 95). K. Dąbrowska-Budziło (2013) uznaje religię za źródło treści, leżącej u podstaw ludzkich poczynań, a ujawniającej się w krajobrazie. W literaturze funkcjonują dwa terminy charakteryzujące typ krajobrazu kulturowego, w którym istotne są wartości sakralne i religijne. Jednym z nich jest krajobraz sakralny, który wielu badaczy wiąże z materialnym przejawem *sacrum*, w postaci występowania w nim obiektów kultu religijnego. Dla M. Lehmana (1970) krajobraz sakralny to dziedzictwo duchowe i kulturowe, wyrażone za pomocą obiektów sakralnych w krajobrazie (za: Holly, 2014: 81). Według A. Jackowskiego (2003: 72) krajobraz sakralny tworzą zespoły obiektów sakralnych zbudowanych w określonym czasie, na określonym obszarze. Przedmiotem badań nad krajobrazem sakralnym są przemiany krajobrazu pod wpływem rozwoju funkcji religijnej oraz wzajemne relacje pomiędzy *sacrum* a otaczającą przestrzenią (Jackowski, 2007: 135).

Pokrewnym terminem do krajobrazu sakralnego jest pojęcie krajobrazu religijnego. Wielu badaczy uznaje te terminy za tożsame. Według Ch.C. Parka (1994) zakres badań nad krajobrazem religijnym obejmuje m.in.: architekturę świątyń oraz rozmieszczenie kościołów i dynamikę zmian (Holly, 2014: 93). U. Myga-Piątek (2012) uważa, że terminy te powinny być definiowane w sposób odrębny. Według autorki krajobraz sakralny wyodrębniony jest na poziomie percepcyjnym jednostki lub społeczności i najczęściej pozostaje na płaszczyźnie niematerialnej. Krajobraz religijny często wykształca się z pierwotnej sakralnej postaci i materializuje się w przestrzeni przez obecność obiektów kultu (s. 21).

M. Madurowicz (2002) prowadził badania dotyczące sfery *sacrum* w przestrzeni miejskiej. Podzielił przestrzennie sferę *sacrum* w krajobrazie miasta na czystą sferę *sacrum* (świątynie różnych wyznań i cmentarze), quasi-sakralne strefy w sferze *profanum* (świątki i kapliczki, krzyże przy miejskich ulicach, miejsca pamięci, kwatery powstańcze, miejsca zbiorowych straceń, mogiły, pomniki), zatoki *profanum* w sferze *sacrum* (tablice pamiątkowe, pomniki, miejsca pamięci przypominające o wydarzeniach z przeszłości, niemające charakteru czysto sakralnego oraz historyczne centrum miasta) oraz obszar graniczny między sferami *sacrum* i *profanum* (63-66).

W nawiązaniu do omówionych terminów należy stwierdzić, że przedmiotem badań opisanych w artykule są materialne przejawy *sacrum* w krajobrazie miasta: obiekty kultu religijnego i cmentarze, stanowiące czystą sferę *sacrum*, a także elementy małej architektury sakralnej, czyli quasi-sakralne strefy w sferze *profanum*.

Tożsamość krajobrazu to suma elementów, które go identyfikują, cech charakterystycznych odróżniających go od innych (Stanowicka-Traczyk, 2008 za Sowińska, 2012: 80) sprawiająca, że dana grupa społeczna się z nim identyfikuje (Bogdanowski, 1983 za Sowińska, 2012: 80). Jednym ze składników tożsamości krajobrazu miasta są obiekty architektoniczne, a szczególnie te, stanowiące dominanty układu przestrzennego, czyli unikalne obiekty wyróżniające się w danym środowisku. Dominanty przyczyniają się do powstania pojęcia „nasze miasto”, stają się symbolami miasta (Wejchert, 1984: 67-68). Można stwierdzić, że są one jednym z elementów krajobrazu, dzięki którym mieszkańcy utożsamiają się ze swoim otoczeniem. Takimi wyróżniającymi się w krajobrazie polskich miast obiektami architektonicznymi, często pełniącymi funkcję dominant, są niewątpliwie budowle sakralne. B. Sowińska (2012) wylicza wśród materialnych wyróżników tożsamości krajobrazu sakralnego: kontekst przyrodniczo-przestrzenny (m.in. uwarunkowania naturalne, kulturowe i historyczne), formę architektoniczną obiektu kultu, integralność z otoczeniem wpływającą na jego odbiór wizualny, czytelność (wyraziste cechy, znaki szczególne przyciągające wzrok) i otwartość (zasięg widoku na krajobraz otaczający obiekt sakralny i zasięg panoramy widocznej z obiektu usytuowanego na wzniesieniu).

Obiekty sakralne są najważniejszym materialnym składnikiem sfery *sacrum* krajobrazu miasta. Ich dominująca rola przejawia się poprzez formę architektoniczną, symbolikę, ale także poprzez ich umiejscowienie w krajobrazie i powiązania kompozycyjne. Jak pisze M. Madurowicz (2002), historycznie kościoły były osnową kompozycji całego miasta (s. 64). Ks. dr H. Nadrowski (2008) zwraca uwagę, że kościół z całym zapleczem i kontekstem stanowił nieodłączny element struktury i panoramy miasta. Kościół stanowił dominujący element miasta średniowiecznego i ważny element estetyki przestrzeni urbanistycznej renesansu. W baroku i XIX w. świątynie lokowane były na zamknięciu osi kompozycyjnych, na obszernych placach. W XX w. kościoły stały się częścią osiedli mieszkaniowych. W Polsce w okresie PRL budowle sakralne były często pomijane w nowych projektach osiedli mieszkaniowych.

Po 1989 r., wraz z pojawieniem się wolnego rynku obrotu gruntami, nastąpiła zmiana podejścia do lokalizacji kościołów. Konieczność uzupełnienia infrastruktury kościelnej powodowała często lokowanie kościołów w miejscach pierwotnie do tego nie przeznaczonych (Klima, 2011).

CEL, ZAKRES ORAZ METODY BADAŃ

Celem opisanych w artykule badań było określenie wpływu obiektów sakralnych i elementów małej architektury sakralnej na strukturę przestrzenną i tożsamość krajobrazu południowej Warszawy. Badaniami objęto 22 parafie rzymskokatolickie położone w trzech dekanatach południowej Warszawy. Badania obejmowały:

- analizę okresu i okoliczności powstania poszczególnych parafii, kształtowania ich zasięgu oraz wyboru lokalizacji kościołów, na podstawie analizy materiałów źródłowych,
- określenie układu krajobrazowego i struktury przestrzennej parafii przy zastosowaniu analizy materiałów kartograficznych i analizy percepcyjnej krajobrazu J. Skalskiego (2007),
- ocenę znaczenia krajobrazowego zespołów kościelnych jako dominant krajobrazowych metodą oceny znaczenia krajobrazowego dominanty krajobrazowej B. Żarskiej (2003).

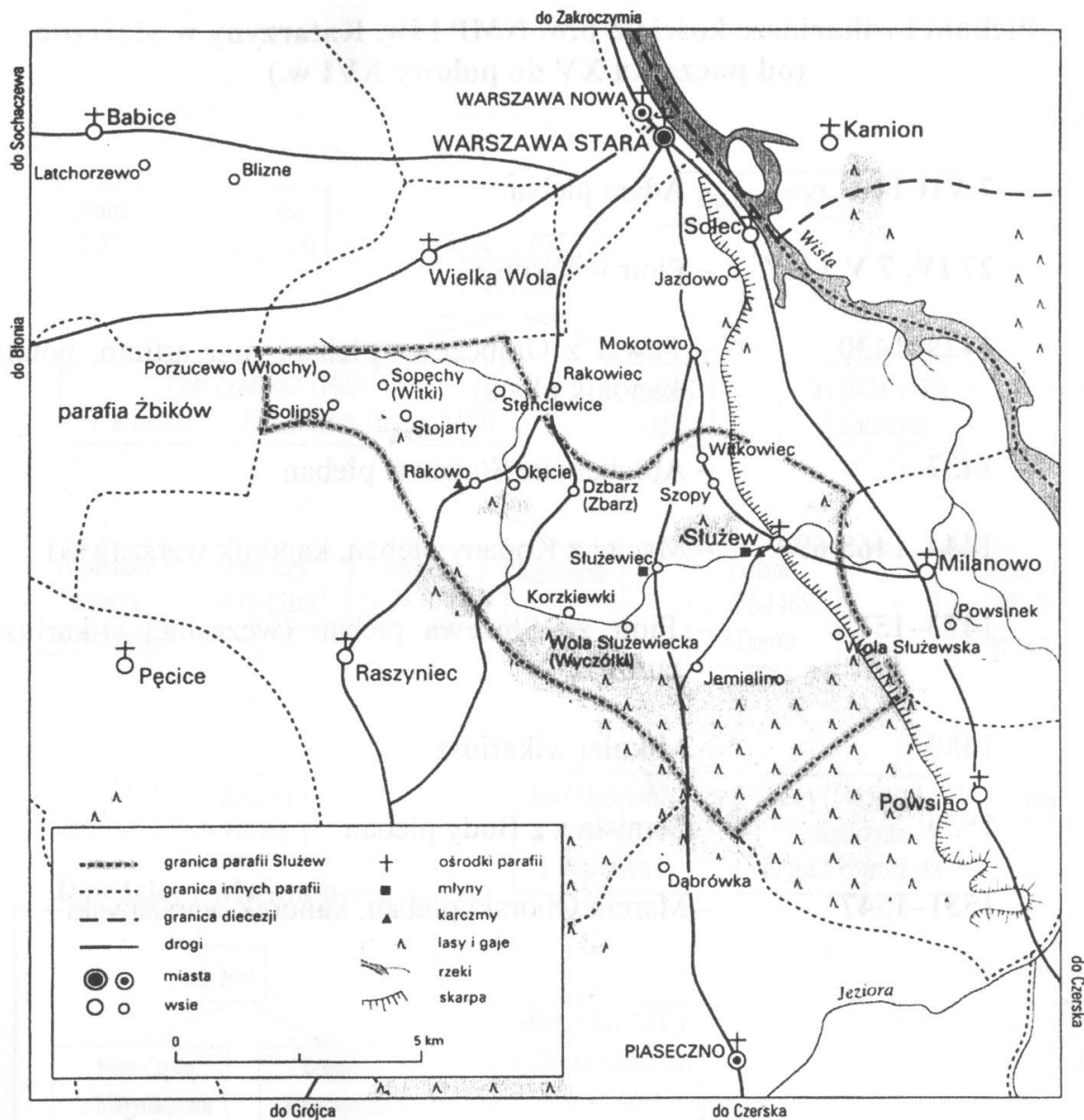
Budowane w obrębie obszaru badań miasto opierało się, obok struktury administracyjnej, na adaptowanej strukturze wiejskiego, podmiejskiego krajobrazu, z jego strukturą wspólnoty wyznaniowej (kościelną strukturą organizacyjną). Krajobraz zamieszkiwany formował się poprzez nałożenie się kilku odrębnych warstw krajobrazowych: wiejskiego wyznaniowego, miejskiego bezwyznaniowego i miejskiego wyznaniowego. Zgodnie z tradycją teren, w obrębie którego sytuowana była świątynia, był wyniesiony względem obszarów go otaczających i oddzielony strefą dystansu. Obiekty sakralne pozostawały często ze sobą w łączności kompozycyjnej i widokowej. Kościoły rzymsko-katolickie w miastach osadzone są w strukturze urbanistycznej parafii, których zasięg uwarunkowany jest dostępnością świątyni (izochroną dojazdu) dla mieszkańców poszczególnych dzielnic mieszkaniowych. Kościół powinien stanowić dominantę w obrębie obszaru parafii, ze względu na skalę i wysokość samej budowli, a także jej odmienność architektoniczną względem otaczającej zabudowy. Jako dominanta kościół powinien organizować daną przestrzeń, określać jej tożsamość, kształtować jej strukturę.

WYNIKI BADAŃ

Określenie okresu, okoliczności powstania i kształtowania zasięgu parafii oraz wyboru lokalizacji kościołów

Obszar badań stanowi część południowego Mazowsza, które wraz z Ziemią Czerską stanowiło enklawę biskupstwa poznańskiego. Książęcy Czersk, jedna z najstarszych osad tego regionu, stanowił silny ośrodek władzy kościelnej oraz organizacji życia religijnego na tych terenach aż do przeniesienia Kapituły do warszawskiego kościoła św. Jana (Karaszewski, 2011). Na badanym obszarze erygowano jedne z najstarszych w rejonie południowego Mazowsza parafie – w Służewie, p.w. św. Katarzyny, erygowaną w 1238 r., w Milanowie (późniejszym Wilanowie),

p.w. św. Mikołaja i św. Anny, erygowaną w połowie XIII w. na wschód od Służewa oraz w Powsinie, p.w. św. Elżbiety, erygowaną w 1410 r. (wyodrębnioną z parafii milanowskiej). Aż do XIX w. na tym obszarze nie dochodziło do większych zmian terytorialnych (ryc. 1).

Ryc. 1. Zasięg parafii południowej Warszawy pod koniec XV w.
 Fig. 1. Limits of the southern Warsaw parishes at the end of the 15th century.

Źródło/Source: Piber, 2001: 265.

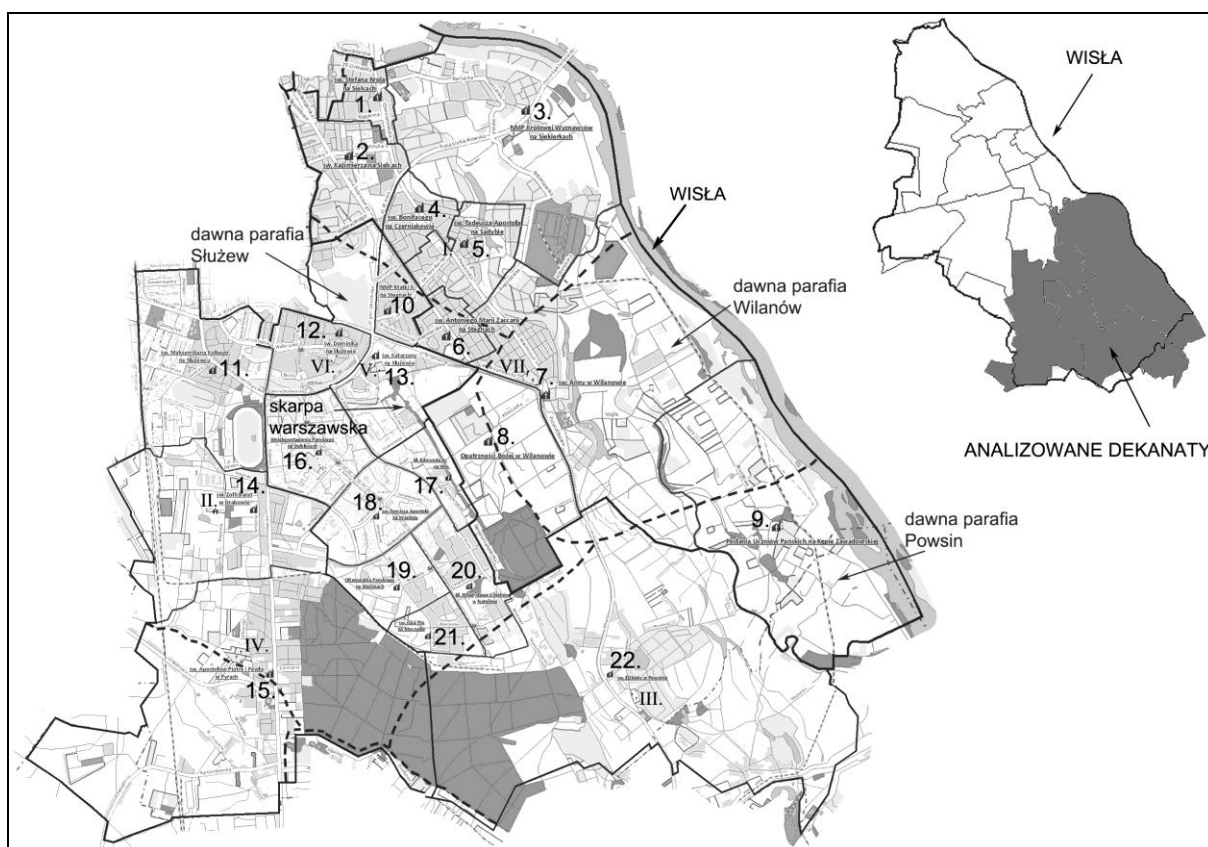
Obecnie istniejące kościoły, należące do tych parafii, wybudowane zostały w późniejszym okresie na miejscu pierwotnie istniejących świątyń (św. Katarzyny przełom XIV i XV w., św. Anny 1772 r., św. Elżbiety 1725 r.). Przy parafiach służewskiej i milanowskiej od XIII w. istniały cmentarze. Zgodnie z ówczesnym zwyczajem, pochówków dokonywano wokół świątyni. Cmentarze te zlikwidowano w pierwszej

połowie XIX w. Wtedy to założono nowe nekropolie – w Służewie na południe od kościoła przy skarpcie warszawskiej oraz w Wilanowie z inicjatywy Aleksandry z Lubomirskich Potockiej, ówczesnej właścicielki dóbr wilanowskich, na zachód od kościoła, połączony z nim skośną aleją lipową.

Drugi cmentarz w Służewie powstał na początku XX w. przy ul. Wałbrzyskiej, gdzie prawdopodobnie chowano poległych w czasie insurekcji kościuszkowskiej. Przy parafii powsińskiej cmentarz został założony w 1720 r. przed ufundowaniem murowanego kościoła przez Elżbietą z Lubomirskich Sieniawską. Na badanym obszarze, w bezpośrednim sąsiedztwie skarpy warszawskiej w Wolicy na Ostańcu znajdował się też cmentarz dla zapowietrzonych, zmarłych na epidemię w XVII w. Część parafii erygowana została przy istniejących wcześniej klasztorach i kościołach klasztornych. Pierwsza z nich, św. Bonifacego na Czerniakowie, obejmująca tereny Sielc, Siekierok i Czerniakowa, powstała na początku XX w. przy kościele i klasztorze bernardynów p.w. św. Antoniego Padewskiego, zbudowanych w latach 1690-1693, ufundowanych przez Stanisława Herakliusza Lubomirskiego. W tym czasie założono też cmentarz na Czerniakowie, dla którego teren wydzielono z dóbr folwarku czerniakowskiego należących do Konstantego Potockiego. W 1950 r. z parafii św. Bonifacego wyodrębniono parafię św. Kazimierza na Sielcach, ustanowioną przy kościele pw. św. Kazimierza Królewicza, zbudowanym w latach 1932-1933 przez księży zmartwychwstańców. W 1952 r. z parafii służewskiej wydzielono parafię św. Dominika na Służewie, przy klasztorze zbudowanym przez ojców dominikanów w 1935 r. (obecny kościół pw. św. Dominika, zbudowano w latach 1981-1994). W 1973 r. utworzono parafię św. Stefana Króla na Sielcach, przy kościele zakonnym pw. św. Józefa Oblubieńca Najświętszej Maryi Panny, zbudowanym w 1926 r. przez siostry nazaretanki. W 1946 założono parafię św. Apostołów Piotra i Pawła w Pyrach, wydzieloną z parafii służewskiej, przy istniejącej drewnianej kaplicy, w 1950 r. parafię św. Tadeusza Apostoła na Sadybie, wydzieloną z parafii czerniakowskiej, a w 1952 r. parafię św. Zofii Barat w Grabowie, przy istniejącej kaplicy na terenie zakupionym przez Zgromadzenie Najświętszego Serca Jezusowego tuż przed II wojną światową. W tym samym okresie co parafia w Pyrach powstał należący do niej cmentarz. Ostatnim cmentarzem powstałym na badanym terenie jest cmentarz przy parafii w Grabowie, założony w 1994 r., położony niedaleko kościoła. Kolejne z badanych parafii erygowane zostały w latach osiemdziesiątych XX w. – parafia Najświętszej Marii Panny Matki Miłosierdzia na Stegnach prowadzona przez Marianów, Najświętszej Marii Panny Królowej Wyznawców na Siekierkach zarządzana przez Pijarów, św. Maksymiliana Kolbego na Służewcu, Wniebowstąpienia Pańskiego na Stokłosach, św. Tomasza Apostoła na Imielinie, Ofiarowania Pańskiego na Wyżynach i Bł. Władysława z Gielniowa w Natolinie. Po upadku PRL utworzono w 1995 r. parafię św. Antoniego Marii Zaccarii na Stegnach prowadzoną przez Barnabitów (z części terytoriów trzech parafii: Najświętszej Marii Panny Matki Miłosierdzia, św. Tadeusza Apostoła i św. Anny), w 1999 r. św. Ojca Pio na Moczydle, a w 2001 r. Bł. Edmunda

Bojanowskiego w Wolicy. Ostatnimi erygowanymi parafiami są parafia Opatrzności Bożej w Wilanowie oraz Pośłania Uczniów Pańskich na Kępie Zawadowskiej (ryc. 2).

Najstarsze kościoły były budowane przez klasztory (np. kościół na Służewie ufundowany przez klasztor kanoników regularnych w Czerwińsku) lub ówczesnych właścicieli okolicznych dóbr ziemskich, którzy, oprócz celów wotywnych, chcieli ułatwienia dostępu do kościoła swoim poddanym (np. kościół w Powsinie wzniesiony przez rodzinę Ciołków, kościół w Wilanowie sfinansowany przez dziedziców ówczesnego Milanowa, kościół i klasztor na Czerniakowie ufundowane przez Stanisława Herakliusza Lubomirskiego).

Ryc. 2. Zasięg współczesnych parafii południowej Warszawy (czarna linia ciągła) na tle podziału terytorialnego z końca XV w. (czarna linia przerywana). **Źródło:** opracowanie własne na podstawie map dekanatów Warszawy dostępnych na stronie <http://koscioly.warszawa.pl/>

Fig. 2. Limits of contemporary parishes of the southern Warsaw (continuous black line) on the background of the territorial division from the 15th century (dotted black line).

Source: own elaboration based on Warsaw deaneries maps available on <http://koscioly.warszawa.pl/>

Większość badanych zespołów kościelnych powstawała na terenach nowo powstających osiedli mieszkaniowych, ostatnie na terenach najpóźniej przyłączonych do Warszawy, gdzie dopiero teraz wkracza zabudowa mieszkaniowa. Parafie na badanym terenie były erygowane wraz z rozwojem osadnictwa.

Pierwsze osady powstawały na skarpie wysoczyzny, wzdłuż krawędzi tarasu nadzalewowego doliny Wisły, nad brzegami cieków wodnych, jezior i zbiorników wodnych. Tak zlokalizowane zostały najstarsze osady w tym regionie, wśród nich Służew i Milanów. Historyczne kościoły były zazwyczaj lokowane w centrum osady, często w miejscu najwyżej położonym (np. kościół w Służewie) lub w pobliżu rezydencji fundatorów (np. kościół w Wilanowie). Parafie obejmowały od kilku do kilkunastu wsi i powiązane były z własnością ziemską. Właściciel wsi utrzymywał patronat nad kościołem. Ważną kwestią braną pod uwagę przy wyborze lokalizacji kościoła był dogodny dostęp dla mieszkańców okolicznych wsi należących do poszczególnych majątków. Przykład może stanowić ufundowany w 1398 r. kościół w Powsinie, majątku rodowym rodziny Ciołków, której poddani mieli zbyt daleko do kościołów w Milanowie i Służewie. Kolejne parafie były wydzielane z wcześniej erygowanych, w celu zmniejszenia odległości do kościoła dla mieszkańców poszczególnych wsi i osad. Z najstarszej parafii w Służewie wyodrębniona została parafia w Milanowie (późniejszym Wilanowie), a z nich obu w 1410 r. wyodrębniono parafię w Powsinie (Karaszewski, 2011). Przy określaniu zasięgu parafii brano pod uwagę również bariery o charakterze naturalnym. Pierwotna granica między parafią służewską a milanowską w części pokrywała się z przebiegiem skarpy warszawskiej, która, wraz z bagnami i lasami u jej podnóża, stanowiła naturalną barierę. Przykładem może też być wyznaczenie granic nowopowstającej parafii w Piasecznie kosztem części parafii w Służewie. Do parafii piaseczyńskiej włączona została wieś Dąbrówka. Obie parafie oddzielał w sposób naturalny kilkukilometrowy pas gęstego i trudnego do przebycia lasu. Mieszkańcy Dąbrówki, w pobliżu której przebiegała droga z Warszawy do Piaseczna, mieli więc znacznie dogodniejszy dojazd do nowego kościoła w Piasecznie niż do kościoła na Służewie (Piber, 2001). Innym przykładem, gdzie zasięg parafii wyznaczały naturalne granice terenu, może być podwarszawska wieś Okrzeszyn, którą dzieli rzeka Wilanówka. Administracyjnie spójny obszar wsi obejmujący tereny po obu stronach rzeki został podzielony pomiędzy dwie parafie.

Współcześnie również zasięg nowych parafii wyznaczany jest przez wydzielanie ich z wcześniej istniejących, w celu ułatwienia dostępności kościołów mieszkańcom poszczególnych osiedli. Tak wyznaczono największą parafię ursynowską Wniebowstąpienia Pańskiego na Stokłosach, wydzieloną z parafii Św. Zofii Brat w Grabowie, czy parafię Św. Tomasza na Imielinie, wydzieloną z parafii w Służewie. Liczba parafii zależna jest przede wszystkim od stopnia urbanizacji, a nie od powierzchni administracyjnych. Budowa nowych kościołów jest związana z rozwojem osiedli mieszkaniowych. Na lokalizację współcześnie powstających kościołów mają wpływ przede wszystkim względy funkcjonalne – łatwy dostęp dla mieszkańców parafii. Tę zasadę pokazuje lokalizacja nowego kościoła budowanego na Kępie Zawadowskiej. Kościół powstaje w centrum parafii, zapewniając w ten sposób dogodny do niego dostęp z każdej strony, mimo że obecnie tereny w jego najbliższym sąsiedztwie są znacznie rzadziej zaludnione niż północna część parafii. Także współczesne granice parafii wyznaczane są w oparciu o względy funkcjonalne. Zasięg parafii określany jest tak, aby droga dojazdowa do każdego miejsca w parafii nie przebiegała przez sąsiednią

parafię. Granice krajobrazowe (wyznaczone przez elementy naturalne takie jak skarpy, doliny i ciekł wodne) również współcześnie wyznaczają granice pomiędzy parafiami.

Przy wyborze lokalizacji najstarszych kościołw na badanym obszarze często wyznacznikiem była rzeźba terenu. Kościoły lokowano w miejscu najwyżej położonym, co świadczyło o prestiżu budowli i pozwalało jej dominować nad otaczającym krajobrazem. Kościoły, usytuowane na płaskim terenie, pełniły również rolę dominant krajobrazowych, ze względu na charakter swojego otoczenia, które stanowiły zabudowania wiejskie, pola i łąki. Niektóre z nich, jak kościoły w Wilanowie i Służewie były powiązane ze sobą widokowo oraz stanowiły element kompozycji sąsiadujących z nimi założeń pałacowo-ogrodowych. Sytuacja ta stopniowo ulegała zmianie wraz z postępującą urbanizacją tych terenów.

Na lokalizację kościołw budowanych w okresie PRL często celowo wybierano miejsca, które miały umniejszyć ich prestiż i oddziaływanie wizualne na krajobraz otaczający. Przykładem może być wybór lokalizacji kościoła Św. Tomasza na Imielinie. Początkowo powstał projekt budowy kościoła na skarpie, w miejscu wyeksponowanym, jednak nie spotkał się on z przychylnością ówczesnych władz i ostatecznie budowę zlokalizowano w centrum osiedla Ursynów Południowy. Ważnym czynnikiem wpływającym na lokalizację kościołw w nowopowstających dzielnicach mieszkaniowych było rozmieszczenie dóbr kościelnych. Nowe kościoły parafialne powstawały w większości na gruntach kościelnych. Władze komunistyczne zazwyczaj nie wyrażały zgody na zamianę gruntów. Nowe kościoły w obrębie powstających osiedli „blokowisk” często wydawały się „wepchnięte” między wieżowce. Takie budowle nie miały szans stać się dominantami przestrzeni (Klima, 2011). Przykładem takiej lokalizacji jest kościół Najświętszej Marii Panny Matki Miłosierdzia na Stegnach. Wyjątek może stanowić kościół Wniebowstąpienia Pańskiego zbudowany w centrum ursynowskiego osiedla na dużym placu zajmowanym wcześniej przez targowisko, któremu nadano reprezentacyjny miejski charakter, dzięki czemu świątynia stała się nieoczekiwanie dominantą całego osiedla (Klima, 2011). Impulsem dla powstawania nowych kościołw była transformacja ustrojowa po 1989 r., kiedy o wiele łatwiej można było uzyskać pozwolenie na budowę kościoła. Konieczność uzupełnienia infrastruktury kościelnej powoduje, że obiekty te lokalizowane są często w miejscach do tego pierwotnie nie przeznaczonych. Kościół Bł. Edmunda Bojanowskiego wybudowano w „trudnym” miejscu tuż przy samej krawędzi skarpy warszawskiej, podlegającej ochronie jako rezerwat przyrody (na miejscu dawnego cmentarza cholerycznego w Wolicy), gdyż nie znaleziono zamiennego terenu pod budowę świątyni w tej okolicy.

Określenie układu krajobrazowego i struktury przestrzennej parafii

Analiza rozmieszczenia kościołw parafialnych położonych na badanym obszarze wykazała, że wszystkie zlokalizowane są w sąsiedztwie głównych ulic. Większość z nich położona jest w pobliżu historycznych traktów o przebiegu równoległym do liniowych elementów układu topograficznego terenu – koryta Wisły, krawędzi tarasów doliny rzecznej – zalewowego i nadzalewowego oraz krawędzi

wysoczyzny – tzw. Skarpy Warszawskiej. Zgodnie z przyjętą metodą analizy percepcyjnej krajobrazu Janusza Skalskiego, pierwszym etapem było wizualne wyodrębnienie z całości krajobrazu takiego przestrzennego fragmentu, który percepcyjnie stanowi obszar naszego zainteresowania, nazwany przez autora „ogółem”. Granice wyodrębnionego wizualnie „ogółu”, przedmiotu dalszej analizy, stanowiły częściowo elementy naturalne – Wisła (jednocześnie granica administracyjna dekanatu wilanowskiego i archidiecezji warszawskiej), Las Kabacki, a częściowo elementy kulturowe – zmiana intensywności i charakteru zabudowy (z dominującej wielorodzinnej zabudowy mieszkaniowej na ekstensywną zabudowę jednorodzinną). W kolejnym etapie dostrzeżono wejścia i bramy, prowadzące do „ogółu”. Uznano, że stanowią je miejsca wprowadzenia głównych dróg.

W dalszej kolejności dokonano analizy wizualnej wnętrza „ogółu” w celu rozpoznania ogólnego układu jego przestrzennej struktury. Wewnątrz „ogółu” możliwe jest wyodrębnienie dwóch głównych wnętrz krajobrazowych w układzie pasmowym, równoległym do Wisły – doliny rzeki oraz obszaru wysoczyzny. Dolina Wisły jest w przeważającej mierze zagospodarowane luźną zabudową jednorodziną z towarzyszącymi uprawami ogrodniczymi oraz niską zabudową osiedli mieszkaniowych. Na wysoczyźnie przeważa zabudowa wysokich bloków mieszkaniowych.

Następnie dokonano wizualnego rozpoznania obiektów i szczegółów, które tworzą wewnętrzny krajobraz „ogółu”, widziany w postaci fizjonomicznego tła. W widocznym tle wnętrza krajobrazowych „ogółu” kościoły stanowią elementy wizualnie wyróżniające się z całości, które współtworzą jego fizjonomiczną tożsamość. Większość rozpatrywanych kościołów jest dostrzegana z głównych ulic w ich sąsiedztwie. Główne ulice (jeśli kościół zlokalizowany jest bezpośrednio przy tej ulicy) oraz krótkie odcinki dróg prostopadłych do nich, które stanowią bezpośrednie dojście do kościoła, stanowią elementy „prowadzenia” w krajobrazie (Wejchert, 1984). Funkcja ta jest często wzmocniona dzięki zwartej zabudowie wzdłuż ulicy, rzędom nasadzeniom drzew, czy pasom zieleni przyulicznej. Przykładem głównej ulicy stanowiącej czytelny element prowadzenia, wzmocniony zwartą pierzeją zabudowy jest Aleja Komisji Edukacji Narodowej, bezpośrednio przy której usytuowany jest Kościół Wniebowstąpienia Pańskiego na Stokłosach. Część kościołów stanowi elementy „zatrzymania” (Wejchert, 1984) widoczne w perspektywie ulic, które do nich prowadzą. Przykładem takiej sytuacji mogą być: Aleja Rzeczypospolitej ukierunkowana na Świątynię Opatrzności Bożej w Wilanowie, ul. Imbirowa ukierunkowana na kościół Bł. Edmunda Bojanowskiego na Wolicy, czy ul. Fosa prowadząca do kościoła św. Katarzyny w Służewie. Inne kościoły pełnią rolę obiektów charakterystycznych wzdłuż elementów „prowadzenia” (np. kościół Bł. Władysława z Gielniowa w Natolinie, kościół św. Antoniego z Padwy na Czerniakowie, kościół św. Zofii Barat w Grabowie, kościół św. Apostołów Piotra i Pawła w Pyrach).

Przeważającą część obszaru badań zajmują wysokie bloki zabudowy mieszkaniowej z lat osiemdziesiątych oraz gęste zabudowania osiedli z lat dziewięćdziesiątych. Zunifikowany charakter tła tych osiedli sprawia, że budowle kościołów, o odmiennej formie architektonicznej, kolorystyce i materiale, stanowią elementy

wyróżniające się z otoczenia. Wszystkie kościoły cechują czytelne szczegóły fizjonomiczne pozwalające na ich interpretację pod względem znaczeniowym i pod względem pełnionej funkcji. Oprócz architektonicznie odróżniającej się od otoczenia formy, materiału i kolorystyki, najbardziej czytelnym szczegółem fizjonomicznym jest znak krzyża wieńczący budowlę kościoła. Interpretacja znaczeniowa obiektu jest łatwa ze stosunkowo dużego dystansu, gdy kościół posiada wysoką wieżę (kościół Św. Katarzyny w Służewie), kopułę zwieńczoną krzyżem (kościół Bł. Władysława z Gielniowa w Natolinie, Św. Antoniego Marii Zaccari na Stegnach) lub przewyższającą budynek kościoła dzwonnice zlokalizowaną w bezpośrednim sąsiedztwie samej świątyni (kościół NMP Matki Miłosierdzia na Stegnach, Ofiarowania Pańskiego na Wyżynach). Z bliskiego dystansu widoczne są również figury świętych i tablice pamiątkowe zdobiące elewacje kościołów. Również otoczenie badanych kościołów jest bogate w szczegóły fizjonomiczne pozwalające na interpretację znaczenia i funkcji pełnionej przez tą przestrzeń. Większość rozpatrywanych kościołów otacza ogólnodostępny ogród stanowiący spójną kompozycję wraz z całym zespołem zabudowań kościelnych. Większość tych ogrodów, przez zaprojektowany układ przestrzenny, tworzy charakterystyczną oprawę dla świątyni. Szczególnymi przypadkami są kościół Wniebowstąpienia Pańskiego na Stokłosach, który nie posiada własnego ogrodu przykościelnego, ale jest powiązany kompozycyjnie i przestrzennie z pobliskim parkiem osiedlowym im. Jana Pawła II, czy kościół NMP Królowej Wyznawców na Siekierkach, gdzie ogród nie otacza samej świątyni, ale jest elementem towarzyszącym kaplicy wybudowanej na miejscu objawień Matki Boskiej, położonej za kościołem i Kolegium Zakonu Pijarów. Oprócz form roślinnych, na terenie badanych ogrodów przykościelnych zlokalizowane są także elementy o symbolice religijnej takie jak: pamiątkowe krzyże, figury (Matki Boskiej, Chrystusa lub patrona świątyni) oraz kapliczki. Wśród badanych kościołów znajdują się także obiekty zabytkowe (kościół Św. Katarzyny w Służewie, kościół Św. Anny w Wilanowie, kościół Św. Elżbiety w Powsinie, kościół Św. Antoniego Padewskiego na Czerniakowie). Obiekty te otoczone są starymi drzewami, co wiąże się z dodatkowymi korzystnymi wrażeniami towarzyszącymi ich postrzeganiu w krajobrazie. Ważną rolę w percepcji niektórych kościołów spełnia charakterystyczny element ukształtowania terenu jakim jest skarpa wysoczyzny. Zespoły kościelne zlokalizowane na wzniesieniach terenu (kościół Św. Katarzyny w Służewie, Bł. Edmunda Bojanowskiego w Wolicy, Św. Dominika w Służewie) postrzegane są jako obiekty prestiżowe (fot. 1).

Ważnymi obiektami współtworzącymi sferę duchową badanego krajobrazu i wzbogacającymi jego warstwę znaczeniową są krzyże i kapliczki przydrożne oraz pomniki związane z tematyką religijną. Są one usytuowane przy historycznych gościńcach, w sąsiedztwie dawnych osad, które zachowały charakter wiejski jak np. Wolica, Służew, Powsin, Zawady, Kępa Zawadowska, w sąsiedztwie wody, w pobliżu kościołów lub zawieszane na drzewie czy na ścianie frontowej domów mieszkalnych. W obrębie zabudowy osiedli wielorodzinnych, kapliczki i krzyże przydrożne zlokalizowane są przede wszystkim przy dawnych traktach historycznych, na terenach dawnych wsi włączonych w obszary dzielnic mieszkaniowych powstałych w latach

osiemdziesiątych XX w. Ich forma jest zróżnicowana. Krzyże najczęściej są drewniane. Kapliczki w większości są murowane, zwieńczone metalowym krzyżem. Jest to dowód na to, że mieszkańcy dbają o ich stan techniczny, przeprowadzają renowacje, ozdabiają wstążkami i kwiatami (fot. 2).

W intensywnie zabudowanym terenie osiedli mieszkaniowych szczególnie ważne są miejsca, które dają możliwość dalekiego wglądu w krajobraz otaczający. W obrębie badanego terenu, takimi miejscami mogą być zespoły kościelne zlokalizowane na wzniesieniach terenu (kościół Św. Katarzyny i Bł. Edmunda Bojanowskiego), z których roztacza się widok na tereny niżej położone. Sytuacja tych obiektów pozwala im pełnić rolę miejsc z komfortem dalekiego patrzenia.

Ocena znaczenia krajobrazowego zespołów kościelnych, jako dominant krajobrazowych

Ocena wykazała, że wszystkie budowle świątynne wyróżniają się spośród otoczenia swoją formą przestrzenną, detalem architektonicznym i czytelnymi symbolami religijnymi (głównie widoczny jest znak krzyża). Ponad trzy czwarte kościołów wyróżnia się też okazałością i wyniosłością formy. Jedna czwarta kościołów wyróżnia się również odmiennym materiałem budowlanym i wynikającą z niego kolorystyką elewacji.

Ze względu na znaczną wysokość bloków mieszkaniowych i stosunkowo gęstą zabudowę oraz lokalizację kościołów na terenach płaskich, nie stanowią one dominant wysokościowych widocznych z daleka w krajobrazie. Podobna sytuacja ma miejsce na terenach zajmowanych przez zabudowę jednorodziną lub niską zabudowę wielorodziną, gdzie kościół jest budowlą o niedużej kubaturze i nieznaczej wysokości. Rolę dominanty wysokościowej i obiektu wyróżniającego się pełnią kościoły, których bryła przewyższa otaczającą zabudowę, a one same dodatkowo usytuowane są na wzniesieniu (np. kościoły w Służewie i Wolicy) i otoczone masywem starych drzew (np. kościół w Wilanowie).

Pełna ekspozycja badanych kościołów jest możliwa z dróg dojazdowych, prowadzących bezpośrednio do kościoła (kościół Św. Tomasza Apostoła na Imielinie, kościół Bł. Edmunda Bojanowskiego w Wolicy, Świątynia Opatrzności Bożej w Wilanowie) (fot. 3) lub z ulic stanowiących główne ciągi komunikacyjne, przy których zlokalizowane są świątynie (kościół Św. Apostołów Piotra i Pawła w Pyrach, kościół Wniebowstąpienia Pańskiego na Stokłosach, kościół Św. Antoniego z Padwy na Czerniakowie, kościół NMP Królowej Wyznawców na Siekierkach, kościół Św. Antoniego Marii Zaccari na Stegnach).

Na badanym terenie zachowała się też historyczna komponowana oś widokowa ukierunkowana na kościół Św. Anny w Wilanowie – ulica Klimczaka. Praktycznie na całej jej długości kopuła kościoła i dzwonnica w otoczeniu masywu zieleni jest wyraźną dominantą widoku (fot. 4).

Świątynia otoczona starymi drzewami stanowi najbardziej harmonijny widok. Na harmonijność widoku pozytywnie wpływa też otoczenie kościoła w formie ogrodu kościelnego lub parku publicznego. Otoczenie dwóch trzecich ocenianych

kościół stanowi gęsta zabudowa osiedli mieszkaniowych. Często zespoły kościelne zajmują niewielką przestrzeń, graniczącą bezpośrednio z wysokimi blokami osiedlowymi lub domami jednorodzinnymi. Szczególnie negatywne wrażenie wywierają kościoły włoczone w wysoką, zwartą zabudowę bloków wielorodzinnych. Takim przykładem jest kościół NMP Matki Miłosierdzia, otoczony wysokimi blokami osiedla Stegny (fot. 4). Takie zagospodarowanie terenu wokół dominanty utrudnia jej dobrą ekspozycję. Na pogorszenie odbioru widoku kościoła wpływa często parkowanie samochodów wzdłuż drogi dojazdowej prowadzącej do kościoła lub przed głównym wejściem do świątyni.

Fot. 1. Kościół Św. Katarzyny w Służewie i kościół Bł. Edmunda Bojanowskiego w Wolicy.
Photo 1. St. Catherine church in Służew and Blessed Edmund Bojanowski church in Wolica.

Fot. 2. Przykłady krzyży i kapliczek przydrożnych zlokalizowane na terenie badań.
Photo 2. Examples of roadside crosses and shrines located in the research area.

Fot. 3. Kościół Św. Tomasza Apostoła na Imielinie i Świątynia Opatrzności Bożej w Wilanowie.
Photo 3. St. Thomas the Apostle church in Imielin and the Temple of the God's Providence in Wilanów.

Fot. 4. Kościół Św. Anny w Wilanowie i kościół NMP Matki Miłosierdzia na Stegnach.
Photo 4. St. Anna church in Wilanów and Our Lady the Mother of Mercy church in Stegnach.

PODSUMOWANIE

Obecność sfery *sacrum* w krajobrazie stanowi ważny element jego tożsamości. Materialnym wyrazem tej tożsamości jest warstwa wyznaniowej struktury krajobrazu oraz świątynie wraz z ich kontekstem krajobrazowym, historycznym i kulturowym. Obiekty sakralne są elementami decydującymi o wizerunku miasta, stanowią wyróżniające się obiekty architektoniczne, często pełnią też rolę dominant układu przestrzennego parafii, przez co można uznać je za fizyczne znaki tożsamości krajobrazu. Ze względu na swoją formę architektoniczną i czytelność, kościoły są odbierane jako identyfikatory okolicy, punkty odniesienia w organizacji przestrzennej sąsiedztwa. Postrzegane są jako obiekty, które nobilitują otoczenie, a ich walory estetyczne i prestiżowe wyróżniają je w świadomości mieszkańców.

Krajobraz sakralny miasta podlega ciągłej ewolucji. Posiada swoją formę i relacje hierarchiczne, które muszą być zdefiniowane, aby można było je chronić. Istotą ochrony powinno być zachowanie charakterystycznych cech tego krajobrazu, w skali miasta i parafii, oraz taki rozwój struktury przestrzennej, który będzie je uwzględniał.

Przeprowadzone badania wykazały, że kościelna przestrzenna struktura organizacyjna wynika ze względów funkcjonalnych (izochrona dojazdu), układu krajobrazowego (uwzględnienie naturalnych barier przestrzennych – rzeki, skarpy, cieków wodnych) oraz struktury administracyjnej (uwzględnienie granic miasta w strukturze parafialnej). Uwzględnienie we współczesnym podziale parafii naturalnego układu krajobrazowego świadczy o poszanowaniu ważnych składników tożsamości miasta, jakim są fizjonomia krajobrazu i uwarunkowania topograficzne.

Na lokalizację kościołów parafialnych współcześnie nie wybiera się miejsc o specjalnych walorach krajobrazowych. Pod uwagę bierze się głównie względy funkcjonalne. Świątynie sytuowane są jednak zawsze przy głównych ulicach (historycznych traktach lub współcześnie wytyczonych), w przeważającej mierze o przebiegu równoległym do liniowych elementów układu topograficznego terenu doliny Wisły. Są otoczone własnymi ogrodami lub zostały powiązane przestrzennie z lokalnymi terenami zieleni. Często wkomponowane są we wcześniej istniejące układy urbanistyczne, stanowią też punkty docelowe osi widokowych. W ten sposób wraz z elementami naturalnego układu krajobrazowego tworzą czytelną strukturę.

Kościół pełni rolę obiektów wyróżniających się z otoczenia (poprzez formę architektoniczną, rozwiązania materiałowe). Dominanty stanowią jedynie obiekty usytuowane na wzniesieniach terenu. Najkorzystniejszą ekspozycję mają kościoły otoczone starymi drzewami lub te, które charakteryzują się czytelnymi powiązaniem kompozycyjnymi z ogrodem czy parkiem publicznym.

LITERATURA

- Dąbrowska-Budziło K., 2013: Forma i treść krajobrazowej kompozycji, Politechnika Krakowska, Kraków.
- Holly G., 2014: Przekształcenia krajobrazu sakralnego na pograniczu polsko-słowacko-ukraińskim (XIX–XXI w.) Monografie Bieszczadzkie, tom XV, Bieszczadzki Park Narodowy, Ustrzyki Dolne.
- Jackowski A., 2003: Święta przestrzeń świata. Podstawy geografii religii. Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Jackowski A., 2007: Rozważania o krajobrazie sakralnym [w:] Znaczenie badań krajobrazowych dla zrównoważonego rozwoju. K. Ostaszewska, I. Szumacher, S. Kulczyk, E. Malinowska (red.) Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa: 133-143.
- Karaszewski Z., 2011: W cieniu stolicy. Ks. Paweł Bijak List do Parafian 7: 15-18.
- Klima E., 2011: Przestrzeń religijna miasta. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.

- Madurowicz M., 2002: Sfera sacrum w przestrzeni miejskiej Warszawy. Wyd. Akademickie DIALOG, Warszawa.
- Nadrowski H. 2008: Bliższe i dalsze otoczenie kościoła [w:] Kościoły naszych czasów. Ogród sakralny – idea i rzeczywistość, (red.): R. Kozakiewicz-Opalka, G. Zarzycki, B. Zapała, Kielce: 51-70.
- Piber M., 2001: Służew średniowieczny. Dzieje parafii i wsi Służew w ziemi warszawskiej. Towarzystwo Naukowe Warszawskie, Warszawa.
- Skalski J., 2007: Analiza percepcyjna krajobrazu jako działalność twórcza, inicjująca proces projektowania. Rozprawy Naukowe i Monografie. Wyd. SGGW, Warszawa.
- Sowińska B., 2012: Kształtowanie tożsamości krajobrazów sakralnych. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, nr 17, Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec: 78-95.
- Wejchert K., 1984: Elementy kompozycji urbanistycznej. Arkady, Warszawa.
- Żarska B. 2003: Method of landscape meaning assessment of landscape dominant and conception of landscape dominant trails system. Ann. Warsaw Agricult. Univ.- SGGW, Horticult. (Landsc. Architect.) 24: 149-154.